

Hiša Marije Pomočnice je pa tudi tisto Cankarjevo romanopisno delo, ki najjasneje kaže, za kakšen problem gre v romanih, ki so prva in doslej najvišja oblika slovenskega problemskega romana. Cankarjeve junake žene težnja k sreči, ki je tako zelo skrajna, zahtevna in skoraj nadživljenjska, da je že kar absolutna. Hoja Cankarjevih romanopisnih junakov je hoja za absolutnim v tistem pomenu, ki je v novoveški Evropi edino mogoč. To je absolutno brez nadčutne, nadčloveške, metafizične transcendence, postavljeno zgolj s človekom, porojeno iz njegove subjektivne predstave o sebi in o zunanjem svetu, kakršen naj bo, da bo tej predstavi zares ustrezal. Cankar je na stopnjo takšnega absolutnega povzdignil težnjo k čutno-čustveni sreči, ki jo je poznala slovenska poezija že od Prešerna naprej, a jo je za svojo priznal tudi klasični slovenski roman. V Cankarjevih romanih, zlasti v *Hiši Marije Pomočnice*, ki lahko prav zato velja za najbolj reprezentativnega med njimi, se je hrepenenje po takšni sreči spremenilo v nekaj brezpogojnega, skrajnega in zato absolutnega, s tem se je pa nenadoma razprl že tudi problem njegove neuresničljivosti.

Problem absolutnega je od Cervantesa naprej najvišji problem, s katerim se zmore in mora ukvarjati evropski roman. Ali ni Cankar prav s tem, da se mu je približal z osrednjo tematiko svojega romanopisja, razrešil tudi problem slovenskega romana, ki je s svojimi deli ostajal vse do Cankarja v območju naivnega, preprostega ali celo obrobnega življenjskega gradiva, s tem pa daleč od tega, kar roman zmore in mora biti po svojih najvišjih umetniških določilih?

(Razprava je odlomek iz spremne študije k Cankarjevi Hiši Marije Pomočnice, ki bo izšla v zbirki Sto romanov pri Cankarjevi založbi.)

Dušan
Moravec

Ivan Cankar in Lojz Kraigher

Lahko bi zapisali, četudi zveni to spričo Cankarjeve zgodnje smrti nekoliko nenavadno, da so bile prijateljske in delovne vezi med obema pisateljema žive celih šest, skorajda sedem desetletij: po prvih srečanjih v gimnazijskih letih se je prijateljstvo utrdilo na Dunaju in se zatem preizkušalo ob najrazličnejših priložnostih, posebej še ob rojstvu »Hlapcev« in »Školjke«; ob Cankarjevi bolezni in smrti mu je stal Kraigher

ob strani kot zdravnik, prijatelj in pisatelj in po slovesu je namenil razmišljanju o njem velik del svojega ustvarjanja, tudi poslednje in po obsegu največje delo. Četudi sta si bila v mnogočem zelo različna in tega tudi nista prikrivala, ju je vselej družila zavzetost za vse lépo, želja po drugače urejenem svetu in spoštljiva, četudi zato nič manj kritična sodba.

V ljubljansko dijaško Zadrugo, kjer sta se prvokrat srečala, je pripeljal Kraigherja sošolec Dragotin Kette. Zdelo se mu je potrebno, da sprejmejo nekaj takih članov, ki bi »napolnjeni z naprednjaškim duhom neprisiljeni delovali za njeno blagostanje in prospeh«; prav to, o tem je bil prepričan, sme pričakovati od mladega Postojnčana, »katerega rodovina bi že jamčila za njegovo rabljivost«, tudi ko bi njega samega ne poznali; vedel je tudi, da »ni vetrnjašk, ker ga je kraška burja prepihovala in utrdila«; o njegovi pisateljski zmožnosti pa naj bi govoril spis, ki ga je Kette na tistem sestanku prebral.¹

To je bilo v decembru 1894, v četrtem poslovnem letu Zadruge. Za predsednika je bil še izvoljen Cankar, vendar je večkrat Kette vodil seje; Kraigher je bil navzoč pri eni sami, takrat, ko je Cankar »neusmiljeno krtačil lirične pesmi Antona Drmote« in prav nič drugega mu ni ostalo v spominu kakor »samozavestni, skoraj zasmehljivi Cankarjev nastop, ko je sodil s prepričevalnostjo, kakor da govori ex cathedra.« Drugič sta se srečala po usodnem ljubljanskem potresu pri Ketteju na Ledini in spet nam je ohranil edinole Kraigher vtis o sobesedniku, ki da je bil »miren, skoraj dostojanstven, kakor vzvišen nad dvomi vsega posvetnega«.² Ta srečanja pa niso bila samo prva, temveč bržkone tudi osamljena, saj je še skoraj tri leta pozneje Oton Župančič priporočal Cankarju mladega pisatelja kot neznanca: »Tukaj pa Kraigher, fin dečko, ki piše krasno prozo«. Bil je prepričan, da ga bo prijatelj vesel, kakor ga je sam vesel, saj »v njem ni niti malo filistra — bodeš videl!«³

Jeseni istega leta, ko se je vrnil Cankar iz Pulja in se odpravil drugič na Dunaj, so se Župančičeve besede izpolnile: že v prvih mesecih se je spletlo prijateljstvo, o katerem zgovorno pripoveduje prvo Cankarjevo pismo, odposlano 13. julija 1899 z Dunaja v Postojno, in vsa naslednja (ohranilo se jih je trinpetdeset). Že ta zgodnja pisma imajo dve značilnosti, ki upravičujeta naše razmišljanje o prijateljskih in delovnih vezeh: zaupljivo pripovedujejo o najbolj intimnih dogodljajih, hkrati pa nam razgrinjajo dragoceno gradivo o nastanku in o miselnih osnovah nekaterih literarnih zasnov. Vzemimo za primer spet dve počitniški pismi, odposlani z Dunaja v Postojno avgusta leta 1900. V teh je znano Cankarjevo sporočilo, da je prišla Minka na Dunaj in da se je zaljubil vanjo z veliko silo, pa tudi namig, da pride morda za nekaj ur na Kranjsko, »čisto natihoma, samó k puncici«. Prav ti pismi — in še mnoga poznejša — pa govore tudi o Cankarjevih dramskih načrtih, že uresničenih in šele snovanih, celo nikoli dosnovanih. Prav tam beremo o »tistem žalostnem vsesplošnem bankerotu našega ljudstva«, ki je našega pisatelja tako vznemirjal, da je videl v njem snov za tragedijo, hkrati pa je vzporejal svojo usodo s prijateljstvo: »Ali nismo mi vsi, — ti, Župančič in jaz sinovi bankrotiranih ljudi?« Ob teh besedah pa

¹ F. Koblar, Ljubljanska dijaška »Zadruga«. Slavistična revija 1949, 92.

² L. Kraigher, Ivana Cankarja zdravje, bolezen in smrt. Koledar Cankarjeve družbe 1939, 1.

³ 5. januarja 1898; obj. D. Pirjevec v Slavistični reviji 1959—60, 9.

najdemo v istem pismu znano oznako satire o narodovem blagru, češ da »proti frazerjem in frazam je naperjena ta komedija«. ⁴ Kraigher je v poznih letih komentiral to pisateljevo pojasnilo in ga upravičeno zavrnil: Cankar namenoma ni izdal, da je napisal komedijo z napovedjo socialne revolucije, saj »nas je bil imel vse skupaj kar precej še za poniglave ‚meščančke‘.« ⁵

Ko je Kraigher opravil svoje medicinske študije in 1903. leta zapustil dunajsko mesto, so bila prekinjena srečanja v Cankarjevem ottakrinškem kabinetu, kamor je prej pogosto zahajal; tudi pisma so bila vrsto let zelo maloštevilna — mladi zdravnik je zaživel v drugačnem svetu, predan vsakodnevni opravkom, ki so mu nemalokdaj onemogočali ne le pisanje, temveč celo branje in vzdrževanje družabnih vezi.

Zato so po nekajletnem premoru toliko bolj značilna srečanja in razhajanja, o katerih so se nam ohranila pričevanja v obujeni korespondenci; izmenjanim pismom v začetku leta 1910 je sledil Cankarjev obisk v Slovenskih goricah, kjer si je ustvaril dr. Kraigher nov dom, in temu še drugi obisk; vse to pa se tesno veže tudi z obnovljenim književnim delom, z njegovo dramo »Školjka« in z romanom »Kontrolor Škrobar«.

Cankar se je spomnil prijatelja v stiski in mu poslal pismo z bridko opombo »enoindvajset knjig sem napisal, pa si danes ne morem kupiti poštene obleke«. Kraigher se je brž odzval, obenem ljubeznivo povabil tovariša iz mladih let, že v tem pismu pa je odprl tudi dva zanimiva problema, ki sta ga že prej zaposlovala in ju je mislil zastaviti javno, pa ni našel razumevanja pri uredništvu »Ljubljanskega zvonca«. Najprej je očital, da Cankar ne dá od sebe česa velikega ali vsaj večjega, da pobiramo že vrsto let samo drobtine z njegove mize, da so to igračke, ne pa resnična dela. Če so »vkljub temu višek naše beletristike, to ni tvoja zasluga, to je naše siromaštvo«, tako je čisto naravnost zapisal in skušal po svoji vesti pokazati tudi na vzroke vsega tega: »Ti mnogo preveč zaničuješ življenje, da bi se mogel zbrati za kaj resnično velikega. In zaničuješ ga, ker si razočaran sam nad seboj.« Drugo vprašanje, ki ga je odprl Kraigher v tem pismu, pa je bilo politične narave. Svojemu povabilu je pripisal en sam pogoj: »V konflikt me ne smeš spraviti s svojim jezikom, niti v verski, niti v političen ali kako drugačen.« Vedel je, da je prijatelj socialist, bil pa je tudi prepričan, da — tako kakor noben Kranjec — ne pozna štajerskih razmer, ki da so naravnost obupne. Tudi sam bi bil bržkone socialist, ko bi živel v Trbovljah, le da bi zahteval od stranke tudi narodnostnega boja, toda: »Ko bi bil Ti pri Trojici, bi tudi ne bil socialist.« ⁶

Ob robu je treba zapisati, da je Kraigherja, kakor vidimo že iz tega pisma, motila predvsem narodnostna malobrižnost socialne demokracije na Štajerskem, sicer pa se ji je, čeprav še pristaš narodnonapredne stranke, po volitvah 1907. leta bolj in bolj približeval. V tej zvezi so zelo značilna njegova pisma predstavniku levega krila te stranke, malo pozneje že dejavnemu članu socialnodemokratske stranke dr. Henriku Tumi: stranka naj postane res poštena napredna stranka, »magari kopija socialne demokracije«; »prej ali slej pademo itak vsi skupaj socialnim demokratom v naročje«. ⁷

⁴ Cankarjevo Zbrano delo XXVIII, 62—67.

⁵ Novi svet 1950, 934.

⁶ Pisma Ivana Cankarja II, 317.

⁷ Neobjavljeno pismo z dne 21. maja 1907 v zapuščini H. Tume (uporabljeno po posredovanju D. Kermavnerja).

Cankarjev odgovor na prej navedene očitke je bil presenetljivo strpen, nov dokaz prijateljstva in medsebojnega spoštovanja, saj bi prav gotovo le malokomu na tako pismo toliko vljudno in potrpežljivo pojasnjeval: »Tvoje nauke sem sprejel tako, kakor si jih dal: s pošteno mislijo. Mnogo je stvari, ki jih gledaš drugače nego jaz in v katerih si nikoli ne bova edina«. Ker nima ne časa, ne miru, da bi zgradil veliko poslopje, gradi bajto za bajto, sproti. »Ali poslopje bi mi bilo prav tako podobno, kakor so mi bajte.« Temu pojasnilu, ki zadeva prvi Kraigherjev očitek, pa je dodal še misel o svojem nazoru in strankarski pripadnosti; četudi z opombo, da o socializmu in nacionalizmu ni mogoče v pismu razpravljati, je povedal v teh kratkih stavkih skorajda več, predvsem pa prej in nič manj določno kakor v znamenitem članku »Kako sem postal socialist«: »V socialno demokracijo me je poleg teoretičnega spoznanja privedlo v prvi vrsti prepričanje, da bo naša narodna prihodnost zagotovljena le tedaj, kadar bo uresničen narodnostni program soc.-dem. stranke: popolna narodna avtonomija z vzakonjenim varstvom manjšin.«⁸

Povabilo je prišlo pred pomladjo; v pozni jeseni, 8. novembra 1910 pa se je Cankar res pripeljal k Sv. Trojici, v današnje Gradišče v Slovenskih goricah, v tisti njemu tako malo znani svet, ki mu ga je Kraigher razkrival prav gotovo že v večernih pomenkih — prijatelj je ostal le nekaj dni manj kakor pol leta — pozneje pa tudi v široki zasnovi svojega romana »Kontrolor Škrobar«. Tam, pri Trojici, je bila mukoma rojena tako zgodaj spočeta »Lepa Vida«, poslednja Cankarjeva drama. Od tam so romala pisma na Rožnik. Tam je napisal tudi usodno kritiko o »Školjki«.

Začelo pa se je že veliko prej, to je treba posebej podčrtati. Brž ko sta v februarju 1910 obudila pismene vezi in ko je Kraigher že dve leti brez uspeha »mešetaril« s svojo dramo, je poprosil prijatelja, naj si izposodi rokopis pri uredniku »Ljubljanskega zvona«, ga prebere in pove svojo sodbo. Cankar je želji ustregel in sporočil svoje mnenje najprej založniku Schwentnerju, potem šele avtorju. Ta je bil nemalo začuden, ko je prebral kratko, vendar jasno in visoko sodbo: »Drama je najmočnejše in najgloblje dramsko delo, kar jih imamo mi s Hrvati in Čehi vred.« (26. aprila 1910.) Malo pozneje je Cankar zavrnil prijateljevo skromnost in ponovil, da te besede niso bile samo odkritosrčne — to »velja resnično in mora tudi v naši javnosti obveljati. Za to bom skrbel.« (9. maja 1910.) S tem je Cankar, pol leta pred prihodom na obisk v Slovenske gorice, naravnost najavil svojo poznejšo oceno, ki je zbudila toliko neprijaznih očitkov in namigovanj. Že takrat je prepričeval avtorja o vrednosti njegovega dela in ga spodbujal; če je odbornikom »Matice« »Školjka« »svinjarija«, naj mu bo to znamenje, da je — umotvor. Ugovarjal je avtorjevi misli na »zadnjo redakcijo« — take ni prav nič treba, »Školjka« je »kakor vlita, ne besede odveč, ne premelo«; tudi na odru ne bi smeli izpustiti nobene, vsaka je važna in potrebna. Kar si še misli o drami, to je še enkrat poudaril, bo razložil ljudem, kadar knjiga izide — jeseni, blizu gledališke sezone, poleti ljudje ne bero.⁹

Cankarjeva sodba o »Školjki« je bila po vsem tem jasna in trdna že dolge mesece pred obiskom pri Trojici. Po izidu drame se je med prvimi oglasil k besedi, celo sam se je ponudil uredniku Šlebingerju in ta je takoj

⁸ Cankarjevo Zbrano delo XXVIII, 71—72.

⁹ Prim. Kraigherjevo Zbrano delo I, 341—343.

odgovoril, da je »računal edino« nanj, se malo zatem že zahvalil za »prekrasno poročilo« in ga natisnil v januarskem zvezku novega letnika. Cankar je v tem kratkem, vendar zanosno napisanem članku govoril o tragediji hrepenenja, trdil je, da »s toliko smelostjo, brezobzirnostjo in doslednostjo« ni še nihče pri nas »vpodobil te ideje brezuspešnega, trpljenja polnega, v srce grizečega, srce ubijajočega iskanja.« Niti besede ni našel, ki bi bila zlagana, tehnika drame je klasična, prizori se vrste popolnoma naravno in neprisljano. Zapisal je celo drzno misel, da »v sodobni literaturi (na slovensko niti ne mislim) ne poznam tako mojstrsko zgrajene drame« in dodal še drugo, ki je zbudila največ nejevolje in celo posmeha, da se mu zdi ob tem »občudovani in precenjevani Ibsen kakor suhoparen profesor, ki razlaga na odru učenost moderne dramatike«. Izrazil je upanje, da pride drama čim prej neokrnjena na ljubljanski oder in svojo zanosno oceno sklenil z besedami: »Morda je sojeno ravno Kraigherjevi ‚Školjki‘, da pridobi slovenski umetnosti rešpekt ne samo pred svetom, temveč tudi pred ljubljanskim občinstvom.«¹⁰

Avtor drame, ki je prebral kritiko šele v reviji — rokopisa mu Cankar ni pokazal — je sprejemal tako hvalo takrat in pozneje z velikim dvomom, vendar je Cankar vselej trdno stal za zapisano sodbo. Tudi Oton Župančič je bil nove drame vesel kakor malokatero slovenske knjige, v Cankarjevi kritiki pa ga je vendarle motila primerjava z norveškim mojstrom svetovne slave: »Odpraviti pa Ibsena takole mimogrede, kakor kakega frkolina — prosim Te, Žižo, ali se ni zdelo to Tebi samemu otroče«, tako je spraševal avtorja. »Nehote Te je osmešil — v očeh pametnih ljudi.«¹¹ Vendar je Cankar, ko je skupaj s Kraigherjem prebral to pismo, ugovarjal in vztrajal pri svojem. Svetoval je Župančiču, naj prebere »Školjko« tako natančno, kakor jo je sam bral, takoj nato pa naj prebere na primer Ibsenovo »Noro«, ki jo je bral morda pred desetimi leti, pa bo preklinal svoje očitke: »Kaj je res treba, da se moramo z Nemci navduševati za vsak skandinavski šmir?« Njemu je bil en sam akt Molièra ali ena sama Courtelinova farsa umetniško višja kot ves Ibsen z Björnsonom vred. Te misli potrjuje tudi poznejša izjava ljubljanskega gledališkega upravnika Friderika Juvančiča, ki je svoj čas Cankarju omogočil vrnitev na oder: »Rajni Cankar mi je pri neki priliki rekel, da bi bil vesel, če bi bil kedaj kaj tako dobrega spisal za oder.«¹²

Ni toliko pomembno pri tem, ali so vse Cankarjeve trditve, zapisane v kritiki »Školjke«, veljavne ali ne. Važno je spoznanje, da jih je zapisal po svoji vesti. Ta kritika je bila ob svojem času res izjemen primer — prvi slovenski pisatelj je napisal začetniku, tako rekoč piscu brez imena, pravi slavospev ob njegovi prvi knjigi — priznanje, kakršnega sam še ni bral o nobenem svojem delu. Tega mala Ljubljana v januarskih dneh 1911. leta ni mogla razumeti in nadvse dobrodošlo ji je bilo pojasnilo: Cankar živi prav zdaj pri Sveti Trojici kot Kraigherjev gost, kritika je bila napisana v njegovem domu. Zdaj so zbledeli vsi dvomi, vse je postalo jasno. Kritik »Slovana« — nepodpisani urednik Ilešič sam — je sklenil svojo oceno v januarskem zvezku z neprikrito ostjo proti Cankarjevemu poročilu: »Pri prvih

¹⁰ Ljubljanski zvon 1911, 49.

¹¹ Slavistična revija 1959—60, 50.

¹² 30. novembra 1919; pismo v Kraigherjevi zapuščini.

zasnutkih je deloval *z gled* moderne, pri končni redakciji pa najbrž Cankar osebno.« Cankar je kratko in stvarno odgovoril na ta očitek z »Izjavo«, ki jo je dal natisniti 5. januarja 1911 v najbolj branem »Slovenskem narodu«. Ni tajil, da je imel rokopis v rokah, »ali resnica je tudi, da nisem ne črtal, ne dostavil niti besede.« Vesten poročevalec, pravi, bi se bil lahko o tem sam prepričal pri Schwentnerju ter si tako prihranil svoje sumničenje. Vseh Cankar kajpada ni prepričal in še v našem času je nekajkrat oživela pravda za to kritiko in zoper njo, npr. ob novi uprizoritvi drame 1950. leta, kar je dalo pisatelju priložnost za nova pojasnila in ugovore. Tako je zavrnil mnenje Vladimira Kralja, da je Cankar »skozi naturalistično obleko drame iskal in našel v njej substanco, ki je bila prvenstveno v njem samem« in da je v Pepini »gledal in videl Lepo Vido na spolnoerotičnem področju, na tistem področju, na katerem je bila njegova umetniška moč najšibkejša.« Kraigher je bil prepričan, da hoče sodobni kritik Cankarjevo hvalo (čeprav je ta verjel v njeno iskrenost) »omiliti z estetsko in psihološko sorodnostjo njegove Lepe Vide s Pepino«, vendar to ni bila lepa Vida, »pač pa Milena-Mici, ki se je hotel z njo svoji lepi Vidi izneveriti.« Bolj kakor ta razlaga pa preseneča, da avtor v tej zapozneli polemiki ugovarja kritikovim besedam o zvezi »Školjke« z moderno, ki da je očitna že v njenem simbolnem naslovu, in trdi celo, da je pisana njegova kritika proti — duhu naše moderne.¹³

Poleti 1913 je Lojz Kraigher znova vabil prijatelja v Slovenske gorice z željo, da bi ob tej priložnosti prebral njegov veliki roman, »Kontrolorja Škrobarja«. Cankar je brž odgovoril, da je »prav zelo radoveden«, kakšen je ta roman, in z veseljem je sprejel povabilo. Prišel je, skupaj sta obiskala založnika Schwentnerja v njegovi počitniški domačiji na Vranskem in sklenila pogodbo. Cankar je besedilo lektoriral in opravljal celo tiskarske korekture namesto v poklicu prezaposlenega in takega dela manj večjega prijatelja, vendar si ni dovolil nobenih takih popravkov, ki bi kakorkoli posegali v Kraigherjev »slog in ton jezika«, ni si predrznil storiti ničesar, kar bi moglo »kakorkoli spremeniti ritem ali smisel stavka«, čeprav mu je bilo žal, da ni pisatelj sam predelal prvih treh poglavij. Odstranil je le kak »prehud ilirizem ali germanizem« ter izravnal, kadar se mu je »zaletelo v sintaksi«. Prav ob tem sodelovanju se je bolj kakor kdajkoli pokazalo Cankarjevo spoštovanje do »drugačne« literature. Zapisal je celo, kako prav je, da »pride enkrat nekaj bolj svežega in fantovskega«, kajti »moj scertáni in izpiljeni slog je že skoraj dolgočasen«. To Cankarjevo tezo o »sto cvetovih« potrjuje tudi njegova sodba o Kraigherjevi noveli »Rimska procesija«, objavljeni istega leta; bral jo je »z velikim veseljem, morda posebno še zato, ker sem prepričan, da bi jo bil jaz čisto drugače napisal.«¹⁴ O romanu »Kontrolor Škrobar« je pripravil celo spremno besedilo za Schwentnerjev prospekt; četudi pri tem ni šlo za strokovno oceno, temveč bolj za založnikovo priporočilo, so vendar značilne Cankarjeve (seveda nepodpisane) besede, da novi roman »ni samo literaren umotvor posebne vrste, temveč je odločno in pogumno narodno dejanje«.

V zadnjih tednih življenja in ob smrti je bil Cankarju — poleg Milene Rohrmanove — prav gotovo najbolj zvest prijatelj Lojz Kraigher. Prepeljal ga je v bolnišnico ter tam in doma skrbel zanj kot zdravnik — v Kraigher-

¹³ Novi svet 1950, 461 in 929.

¹⁴ Cankarjevo Zbrano delo XXVIII, 92—96.

jevi zapuščini so se ohranili celo originalni obrazci s kopijo anamneze in diagnoze. Obiskoval ga je, ga bodril in sproti informiral o tistih razgibanih dneh, ko se je ustvarjala prva Jugoslavija — takrat sta še oba verjela vanjo; Kraigher mu je prebral načrt resolucije, ki je zahtevala kulturno avtonomijo za Slovence in Cankar ga je pooblastil, naj podpiše tudi zanj.¹⁵ Nazadnje je v imenu pisateljskega društva naročil in plačal, bržkone pa tudi sam sestavil osmrtnico, skratka, opravljal je najbolj mučna dela ob boleznih in smrti, hkrati pa je napisal za »Ljubljanski zvon« najlepše besede ob prezdognjem slovesu, natisnjene na prvi strani januarskega zvezka 1919. leta. »Na pragu v svobodo nas je zapustil, ki je bil prvi borec zanj, od zibel do groba prvi nje mučenec«. »Vse njegovo življenje — simbol naše notranje in zunanje svobode; vse njegovo delo — simbol našega boja za svobodo.« Sklenil pa je ta svoj pesniški nekrolog, prepleten s citati iz pisateljevega dela, z optimistično vero, ki se ji je moral kmalu zatem odreči: »Ministrant Jokec⁶ ni pel vélike maše; — njegov narod jo zapoje.«

Taka so bila poslednja srečanja med prijateljema, ki ju je vse življenje vezalo delo; s tem pa še zdaleč ni bilo končano Kraigherjevo raziskovanje Cankarjevega ustvarjanja in njegove življenjske poti — nasprotno, v štirih desetletjih od prijateljve do svoje smrti je objavil dolgo vrsto člankov, esejev, razprav in knjig ter v njih razčlenjeval Cankarjevo podobo, kakršna se mu je odkrivala kot literarnemu ustvarjalcu, življenjskemu sopotniku in, ne nazadnje, zdravniku.

Krajše sestavke je objavljajl že prva leta — ob uprizoritvi »Pohujšanja« v Zagrebu ali ob knjižni izdaji »Grešnika Lenarta«, vse od slovesa pa ga je spremljala tudi misel na umetniško upodobitev značilnih prizorov iz pisateljevega življenja. V zapuščini se je ohranil list rokopisa, namenjenega za uvodno pojasnilo takrat dosnovane »Umetnikove trilogije«: »Tri leta me je mučila zavest, da se še nisem oddolžil spominu rajnega Ivana Cankarja z besedo, ki bi jo bil zanj zastavil v naši javnosti. Iz te zavesti se je porodilo pričujoče dramsko delo...« Tako je bilo z letnico 1921 dotiskano, pa nikoli uprizorjeno besedilo, ki ga imenuje naša literarna zgodovina »dramatizirana kronika« ali »venec enodejank«, pisatelj sam pa ga je pozneje, ob svoji sedemdesetletnici, označil kot »prezgoden dramski spominček Ivanu Cankarju, brez velikih pretenzij«. ¹⁶ Veliko pozneje, že po vrnitvi iz nemškega taborišča, je pisatelj znova spregovoril o tem delu, predvsem o njegovem ozadju; pri tem ni prikrival, da je upodobil, pa če še tako svobodno in nevezano na strogo časovno zaporedje, celo vrsto dogodkov in resničnih postav, ki so spremljale Cankarja v intimnem in javnem življenju, med njimi tudi sodobnike, ki so bili ob nastanku trilogije ne le še živi, temveč tudi aktivni kulturni ali družbeni delavci — prav to pa je trilogiji zaprlo pot na gledališki oder, kateremu je bila najprej namenjena. Še enkrat je spregovoril o tem delu malo pred smrtjo, ko je mislil dramaturg Lojze Filipič na uprizoritev v ljubljanski Drami. Pisatelj je zavrnil tak predlog; četudi se je zavedal, da je takrat, ob rojstvu »Trilogije«, Cankarja in njegovo življenje »najbolj poznal izmed vseh svobodnih literarnikov«, je vendar »naivno gledal nanj«, saj so se mu šele pozneje, ob objavi Zbranih spisov in predvsem

¹⁵ L. Kraigher, Ivana Cankarja zdravje, bolezen in smrt. Koledar Cankarjeve družbe 1939, 15.

¹⁶ Slovenski poročevalec 23. aprila 1947.

pisem »prav odprla vrata v njegove ‚izbe‘«. In posebej je podčrtal: »Pisal sem jo na hitro v letu, ko je že zorelo orjunstvo v stari Jugoslaviji. Tedaj se nisem mogel in ne smel dotakniti Cankarjevih političnih in socialnih tendenc. Brez teh pa ga skorajda — ni!«¹⁷ Igra je po vsem tem zasnovana veristično, posebno v prvih dveh, dramatsko oblikovanih delih, čeprav je že tu mogoče govoriti o globljih prizorih (npr. novoromantični pomenek z bolno Malči), medtem ko prehaja tretji del v fantastično grotesko z ne vselej obzirnimi opisi še živečih prič nekdanjih Cankarjevih dni.

Tako je ostala drama neuprizorjena in tudi ob knjižnem natisu ni bila prav prijazno sprejeta. Najresneje, s simpatijo, pa vendar tudi s kritičnim odmikom jo je ocenil takrat Fran Albreht. Junak Kraigherjevega »dramskega triptihona« nosi sicer Cankarjev »verni zunanji obraz«, umetnikov notranji obraz, edino resnični in pravi obraz, pa je »navzlic trilogiji ostal še nadalje nekje skrit in zakopan, dostopen samo vernemu čitatelju«. S svojim zgodovinskim posnetkom je storil avtor literarni zgodovini precejšnjo uslugo, »a manjšo morda umetnosti in še manjšo Ivanu Cankarju« — podal nam je človeka Ivana Cankarja, ne umetnika; zato je »netočnost že v naslovu«.¹⁸

Veliko pozneje je dr. Lojz Kraigher napisal in v koledarju Cankarjeve družbe za leto 1939 natisnil docela drugače zasnovano delo, splet spominov prijatelja in literarnega sopotnika ter strokovnih analiz doktorja medicine, z naslovom »Ivana Cankarja zdravje, bolezen in smrt«. Ta spis je naletel na zelo živahen odziv doma in tudi zunaj Slovenije, na priznanje in ostre ugovore. Spomnimo samo na dva primera: Juš Kozak je sodil, da je avtor »z izredno toplino in globoko resnostjo posvetil v človeka-umetnika«; Miroslav Krleža je napisal nič manj kakor pamflet z značilnim naslovom »Enuresis kraygerio-tsancariana« in s posmehom avtorju, ki veje iz vsega sestavka in še posebej iz sklepnih besed: »On je ostao za nas uzvišen kao pravi Spomenik. Iznad enureze i drugarske indiskrecije svojih prijatelja liječnika i samaritanskih rivala.«¹⁹ K temu le še eno opombo. Podrobnejše prebiranje gradiva, predvsem primerjava Krleževega sestavka s Kraigherjevo študijo nam potrdi že takrat zapisano domnevo Iva Brnčića, da ugledni hrvatski pisatelj študije ni imel v rokah, temveč je napisal svojo ironično gloslo le ob prebiranju senzacionalističnega članka, ki ga je objavil neki novinar v beograjskem tisku.

Ne glede na vse te obrobne reči pa prav gotovo velja, da je dr. Kraigher v tej svoji, z najboljšim namenom in z željo, da bi z vseh strani osvetlil Cankarjevo podobo, napisani študiji predimenzional vpliv Cankarjeve bolezni ter izvajal predaljnosežne zaključke in hipoteze: zapisal je med drugim, da je vcepila Cankarju občutek manjvrednosti in da si je v obrambi pred tem »nabrusil svojega uma svetle meče in izoblikoval svoje umetniške sposobnosti tako visoko in tako viharo, da je vse onemelo okrog njega«; celo to je zapisal, da je bila »bolezen morda prvi povod, da se je usmeril v boj za proletarce«, vse svoje trditve pa je skušal podpreti s citati iz pisateljevih umetniških del, iz »Strica Šimna«, »Nine«, »Hudodelca Janeza«.

Po drugi vojni je Lojz Kraigher vneto nadaljeval svoje delo za osvetlitev Cankarjeve podobe. Že vse od 1945. leta dalje je objavljajl memoarske

¹⁷ Izvirnik v Slovenskem gledališkem muzeju, št. 522/20.

¹⁸ Ljubljanski zvon 1922, 627.

¹⁹ Ljubljanski zvon 1939, 190; Pečat 1939, 198.

in polemične zapise, pisal je o Cankarjevi kandidaturi na socialistični listi, o nerojenem velikem tekstu, o njegovih družbenih dramah, tudi spet o Cankarjevi kritiki »Školjke«. Vsi ti številni prispevki, sproti objavljeni v časnikih in časopisih, pa so bili le drobni zidaki za poznejše veliko delo, za dve obsežni knjigi z naslovom »Ivan Cankar. Študije o njegovem delu in življenju, spomini nanj.« To po obsegu največje Kraigherjevo delo in hkrati doslej najobsežnejše delo o Cankarju, zasnovano esejistično-memoarsko, pa tudi polemično, posebno v drugem delu, je izšlo v letih 1954 in 1958, se pravi v zadnjih letih pred pisateljevo smrtjo. To veliko delo, napisano s prijateljsko zavzetostjo, z dobrim poznavanjem gradiva, z ljubeznijo in tudi z žolčem, bi terjalo posebne obravnave in podrobnejših opomb na rob. Nobe-nega dvoma ni, da hrani v sebi mnoge vrednote, hkrati pa izziva vrsto ugovorov. Avtor sam je v polemičnih zapisih poudarjal, da tega dela ni pisal kot literarni zgodovinar, temveč kot »pisatelj, laik, resnicoljuben človek, prijatelj in sodobnik Cankarjev, ki sem prav gotovo najintimneje prodrl v njegovo čustveno in razumsko bistvo.« Zavedal se je, da ga bo bodočnost v marsičem popravila in marsikaj osvetlila še v »vse bolj žarki luči«. Kar pa je njegovih intimnih doživetij, ta si »prav gotovo laže kot kdorkoli predstavljam in razlagam, saj je komaj kdo, ki bi bolj prijateljsko spremljal Cankarja, njegovo dejanje in nehanje ter bi bil obenem človek njegovih časov.«²⁰

Vse to je prav gotovo res. Vendar ni mogoče mimo spoznanj, pa če še tako bolečih, ki jih je sproti ugotavljala kritika²¹ in tudi danes še niso izgubila veljave: kljub vsej dragoceni osvetlitvi, prijateljski zavzetosti in toplini je v teh dveh knjigah dolga vrsta nedokazanih in nedokazljivih trditve; avtor je ponovil in še zaostрил svojo nekdanjo tezo o odločilnem vpliju bolezni na pisateljevo ustvarjalnost s trditvijo, da »bolezen, mučna in zoprna, je rodila Cankarjevega duha, njegovo moč za polet navzgor«;²² delo je prepletano in prenatrpano z utrujajočimi citati in dolgoveznimi parafrazami, česar avtor žal nikoli ni hotel priznati in upoštevati; v mnogočem je pisec v svoji — tudi upravičeni — zagrenjenosti poznih let krivčen sodobnikom, najbolj morda Izidorju Cankarju (čeprav, to je treba spet opomniti, nekatere njegove trditve in domneve upravičeno zavrača), pa tudi Otonu Župančiču in še komu.

Ne glede na take opombe pa je treba zapisati, da je prijateljstvo in sodelovanje med Ivanom Cankarjem in Lojzom Kraigherjem izjemen primer v naši kulturni zgodovini. To velja tako za mladostna srečanja kakor za zadnje tedne Cankarjevega življenja, pa tudi za vse tisto delo, ki ga je opravil Kraigher za prijatelja po njegovem slovesu. Poglavitna značilnost teh prijateljskih in delovnih vezi pa je prav gotovo medsebojno spoštovanje. Ne smemo pozabiti, da sta bila oba pisatelja kar se da različna po estetskih osnovah svojega dela, po motiviki in slogu, po delovnem področju in temperamentu, pa tudi v miselnem pogledu sta se pogosto močno razhajala celo v tistih letih, ko sta si bila najbližja, se pravi ob Cankarjevem obisku v Slovenskih goricah. Prav to spoštovanje drugačnih pogledov na mnogotere probleme, estetske ali nazorske, spoštovanje vrednega, pa četudi iz docela

²⁰ V drugem delu knjige, na str. 758.

²¹ Prim. zlasti oceni J. Mahničiča v Ljubljanskem dnevniku 1954, št. 78 in D. Pirjevca v Naši sodobnosti 1954, 678.

²² V drugem delu knjige, na str. 199.

drugačnih osnov zraslega umetniškega dela, daje njunim srečanjem in razhajanjem izjemno vrednoto. Oba sta se zavedala, da hodita — pa če po še tako različnih poteh — k enakim ciljem drugačnega jutrišnjega dne in tem ciljem sta namenila dober del svoje ustvarjalnosti. To spoznanje pa je sproti jemalo težo in veljavo vsemu tistemu, kar je postavljalo na pogled še tako visoke pregraje med njima.

Dušan
Voglar

Rdeč nagelj na kamižoli

Proti koncu svoje knjige *Bela krizantema* je Cankar v marcu 1910 zapisal: »Njih misel je bila prava: ne bele krizanteme na ogoljen frak — rdeč nagelj na kamižolo!« Ta stavek je nekako skrit, na prvi pogled tudi ne razgrinja na široko kakšne temeljne Cankarjeve misli — vsaj mnogi pojasnjevalci Cankarja so pohiteli mimo. In res se začno njegove razsežnosti odstirati šele po poglobljanju v potek oblikovanja *Bele krizan-*

teme, po razčlenjevanju vsega prepleta pobud, iz katerih jo je Cankar napisal, po odkrivanju njene geneze, torej po raziskovanju, ki je nujno pri znanstveni obdelavi besedila, vključenega v izdajo zbranih del slovenskih pesnikov in pisateljev.

V navedenem Cankarjevem stavku je rdeč nagelj edino pravo, vsega prizadevanja vredno nasprotje beli krizantemi. Torej nasprotje simbolu, ki je iz Cankarjevega pisanja vsem tako znan, da nenehno preži vernost poenostavljanja: bela krizantema — to je vendar umetnost. Seveda umetnost v svojih najbolj splošnih značilnostih, tudi s pridihom tragične nerazumljenosti, pa vendar umetnost, kakor jo je pojmoval Cankar. Zato ni nič čudnega, da Slovenci tako radi povzemamo znano risbo otožnega Cankarja z belo krizantemo v gumbnici ter si po njej zarisujemo, kakšna je Cankarjeva umetnost, kakšna so bila njegova umetniška hotenja, kakšen je »pravi Cankar«. Takšna zagledanost v prelepi simbol bele krizanteme kajpak zmeraj znova spregleda, da ga je Cankar izoblikoval po temeljitem razmisleku o tedanji zgodovinski razvojni stopnji slovenske umetnosti in da mu ni pripisal veljavnosti za vse čase. To dokazujejo korenine Cankarjevih programa-